

พุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ในดินแดนไทย:คติการสร้างที่ปรับเปลี่ยน และความสัมพันธ์กับขนาดการสร้าง*

The Big colossal seeping Buddha Image in Thailand:The principles of adjusting the construction and relation to the size of the construction

อลงกรณ์ ประมวญทรัพย์ (Alongkorn Pamounsab)**

บทคัดย่อ

พุทธปฏิมาขนาดใหญ่ปรากฏหลักฐานการสร้างตั้งแต่ครั้งวัฒนธรรมทวารวดี แต่ไม่มีการค้นพบหลักฐานทางลายลักษณ์อักษรว่ามีแรงบันดาลใจการสร้างมาจากคติความเชื่อเรื่องใด ต่อมาในอาณาจักรสุโขทัยได้ปรากฏหลักฐานการสร้างพุทธปฏิมาขนาดใหญ่ที่เรียกว่าพระอัฐารส หรือพระพุทธรูปยืนสูง 18 ศอก ที่เชื่อกันได้ว่ามีแรงบันดาลใจมาจากคัมภีร์มรุตตวิลาสินี และปมาณเวมัตตะ ในพระไตรปิฎก ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ ที่กล่าวถึงคติความเชื่อว่าพระพุทธรูปเจ้าทรงมีพระสรณะสูง 18 ศอกการสร้างพุทธปฏิมาขนาดใหญ่คงอยู่ในกรอบแห่งความเชื่อเรื่องพระสรณะเทวองค์พระพุทธรูปเจ้าเมื่อยังมีพระชนม์ชีพอยู่ ซึ่งมีการเรียกกันว่าพระอัฐารสในพุทธปฏิมาอิริยาบถยืน หรือพุทธปฏิมาฉลองพระองค์พระพุทธรูปเจ้าในพุทธปฏิมาอิริยาบถอื่นๆ

สืบต่อมาพุทธปฏิมาขนาดใหญ่มีการสร้างอย่างแพร่หลายในดินแดนไทย นับแต่ครั้งอดีตจนถึงปัจจุบัน การผันแปรเรื่องคติการสร้างเป็นสิ่งหนึ่งที่ย่อมเกิดขึ้น การสร้างพุทธปฏิมาขนาดใหญ่ร่วมสมัยในปัจจุบันได้มีแนวความคิดในการกำหนดพุทธปฏิมาขนาดใหญ่ที่หลากหลายมากยิ่งขึ้น ตลอดจนถึงการสร้างคตินิยมใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับขนาดการสร้าง กลุ่มพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ เป็นตัวอย่างในการศึกษาที่สำคัญในเรื่องของคติการสร้างที่ผันแปร ทั้งในเรื่องการแสดงปาง และอิริยาบถ ตลอดจนถึงการใช้นิยามความคิดอย่างใหม่เพื่อให้สัมพันธ์กับเหตุที่สร้างให้มีขนาดใหญ่ บทความนี้เป็นกรนำเสนอการปรับเปลี่ยนคติการสร้างพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ ตั้งแต่ครั้งอดีตจนถึงปัจจุบัน ว่ามีคติที่ปรับเปลี่ยน และมีการสร้างคติใหม่ในการสร้างพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ด้วยเหตุใดบ้าง

คำสำคัญ: 1.พุทธปฏิมาขนาดใหญ่ 2.พระพุทธรูปไสยาสน์ปฏิมาขนาดใหญ่ 3.พุทธปฏิมาฉลองพระองค์พระพุทธรูปเจ้า

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ “พุทธปฏิมาขนาดใหญ่ในดินแดนไทย: ความศรัทธา และพุทธพาณิชย์”

This article is a part of a thesis “Colossal Buddha Images in Thailand: Believe and Business”

** อลงกรณ์ ประมวญทรัพย์: นักศึกษาปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ติดต่อ เบอร์โทรศัพท์ 086-321-8831 e-mail: tey7277@gmail.com อาจารย์ผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

Alongkorn Pamounsab: The Requirements for the Degree, Master or Art Program in Art History, Department of Art History, Graduate School, Silpakorn University, Phone Number 086-321-8831, e-mail: tey7277@gmail.com. Professor whom manage a thesis, Assistant Professor Doctor Rungroi Thamrungraeng, Master degree for history of Art Example, Silpakorn University.

Abstract

The Big colossal sleeping Buddha Image the evidence of construction since the culture of Thavaravadee but never discover the archaeological evidence that never show the inspiration of which principle story until Sukhothai Kingdom appears the construction evidence of the big statue of Buddha that called PhraAttatharos or the statue of Buddha standing in 18 cubit and believe that the inspiration was from the Maturatthawilasinee scripture and Pamanwaymatta Tripitaka Kuttaka Sect Buddhavamsa that mention about the principle of belief that Buddha height is 18 cubit. The big construction statue of Buddha still in the belief that Buddha statue is same size of the body of Buddha when was alive that called PhraAttatharos in the statue of Buddha standing or the statue in the other manners.

Afterwards, the big statue of Buddha construction extensively in Thailand since from the past to present. The change of the principle in the construction is the thing that has to happen. The contemporary construction of the big statue of Buddha in present have the idea to enactment the various of the big statue of Buddha including create the new principle to conform the construction size. The group of the big statue of Buddha sleep on one's side is the important role model of education in the principle of the alter construction, according to the Buddha posture and manner including the new idea to related to the reason that the construction have to be big. This article is to be present the adjustment principle construction of the big statue of Buddha sleep on one's side from past to present that had change the principle and create the new principle of creating the big statue of Buddha sleep on one's side in which reasons.

บทนำ

พุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่มีศรัทธาการสร้างอย่างแพร่หลายเกือบทุกอาณาจักรนับเนื่องแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยมีการปรับเปลี่ยนคติการสร้างในวัฒนธรรมต้นทางคืออินเดียที่หมายถึงปางปรินิพพานต่อมาจึงเกิดความหมายอื่นๆตามมาในชั้นหลัง ด้วยเหตุดังที่กล่าวถึงแรงบันดาลใจการสร้างพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ในดินแดนไทยจึงมีที่มาจากคติการสร้างที่นอกเหนือจากปางปรินิพพาน คือพุทธปฏิมาสำราญอิริยาบถไสยาสน์ที่มีการปรับเปลี่ยน ตามคติความเชื่อในพระอรหันตภาพแห่งกสิบุตร ในสมัยสุโขทัย การสร้างพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ในอดีตคงอยู่ในกรอบของคติทั้งสองอย่างใดอย่างหนึ่งดังที่กล่าวมา โดยมีการพิจารณาจากระยะเวลาการสร้าง และบริบทแวดล้อม

สืบต่อมาพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ที่มีการสร้างร่วมสมัยในปัจจุบัน ได้มีแรงบันดาลใจในการสร้างจากคติความเชื่อที่เรียกว่าปางโปรดอสุรินทรานู ที่คิดค้นโดยพระธรรมโกศาจารย์ อนุจารีเถระ ในราวปีพ.ศ.2505 ที่อ้างถึงการเนรมิตพระวรกายของพุทธองค์ให้มีขนาดใหญ่ในอิริยาบถไสยาสน์เพื่อโปรดอสุรินทรานู ที่ถือได้ว่าเป็นคติอย่างใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับการสร้างพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ การปรับเปลี่ยนดังกล่าวจึงส่งผลให้

เป็นแรงบันดาลใจการสร้างพระพุทธรูปปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ในปัจจุบันบางองค์ และบางกรณีมีการอ้างว่าพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ในอดีตได้รับแรงบันดาลใจการสร้างด้วยคตินี้เช่นกัน ดังนั้นการวิเคราะห์คติสร้างพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ในปัจจุบันจึงอาจมีความสัมพันธ์กับแนวความคิดการสร้าง ซึ่งเป็นที่มาของการนำเสนอ และวิเคราะห์คติการสร้างในบทความนี้

คติการสร้างพุทธปฏิมาขนาดใหญ่ในดินแดนไทย

การสร้างพุทธปฏิมาขนาดใหญ่ไม่ได้เป็นการสร้างให้มีขนาดใหญ่เพียงเท่านั้น เพราะการสร้างขนาดพุทธปฏิมาขนาดใหญ่ไม่ว่าอิริยาบถใดก็ตามย่อมมีความสัมพันธ์กับขนาดพระสรีระตามที่ระบุในคัมภีร์ จึงเป็นที่มาของแรงบันดาลใจในการสร้างในวัฒนธรรมทวารวดี ถึงแม้ว่าจะปรากฏหลักฐานการสร้างพุทธปฏิมาที่มีขนาดค่อนข้างใหญ่แล้วก็ตาม แต่มิได้พบหลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษรที่กล่าวถึงคติเรื่องขนาดพระสรีระในการสร้าง

ในคติการสร้างพระพุทธรูปให้มีพระสรีระเท่ากับพระพุทธรูปเจ้าพระองค์จริงครั้งดำรงพระชนม์ชีพอยู่นั้น ปรากฏหลักฐานครั้งแรกในวัฒนธรรมสุโขทัย ในรูปแบบพระพุทธรูปอิริยาบถยืน ที่เรียกว่าพระอัฐารส หรือพระพุทธรูปยืนสูง 18 ศอก คำว่า “อัฐารส” หรือ “อฏฐารส” ตามรากศัพท์ภาษาบาลี มาจากคำสังขยาว่า อฏฐ + ทส โดยคำว่า อฏฐ มีความหมายเท่ากับ 8 และ ทส มีความหมายเท่ากับ 10 เมื่อรวมกันเป็นคำว่า อฏฐารส จึงมีความหมายเป็นจำนวนนับ 18 ตามรูปประโยคที่กล่าวว่า “...อมหากิ ภควา อฏฐารสศตฤพโพโธ...” ถอดความได้ว่า “ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้าของเราสูง 18 ศอก” คติความเชื่อที่กล่าวว่าพระพุทธรูปเจ้าทรงมีพระสรีระสูง 18 ศอก ระบุใน คัมภีร์มจรุทธวิลาสินี (มจรุทธวิลาสินี อรรถกถาพุทธวงศ์ (บาลี-ไทย) ภาค 1 ฉบับภูมิพลโลกิขุ, 2525: 33-34 และบุญกร วชิระเจียรชัย, กัณยานุ 2554-สิงหาคม 2555: 56) และปมาณเวมัตตะ พระไตรปิฎก ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ ที่กล่าวถึงความแตกต่างกันแห่งประมาณของพระสรีระความสูงของพระพุทธรูปเจ้าพระองค์ต่างๆ ความว่า “...พระพุทธรูปเจ้าบางพระองค์สูง บางพระองค์ต่ำ จริ่งอย่างนั้น พระพุทธรูปเจ้าคือ พระที่ปึงกร พระเรวต พระปิยทัสสี พระอัทธทัสสี พระธัมมทัสสี พระวิปัสสี มีพระสรีระสูง 80 ศอก...พระพุทธรูปกัณณะ พระโกนาคมนะ และพระกัสสปะ มีพระวรกายสูง 40 ศอก 30 ศอก 20 ศอก ตามลำดับ ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้าของเราสูง 18 ศอก...นี่ชื่อว่า ปมาณเวมัตตะ ของพระพุทธรูปเจ้า 25 พระองค์...” (พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ เล่มที่ 9 ภาคที่ 2, 2525: 15-16)

จากคติความเชื่อดังกล่าว การสร้างพุทธปฏิมาขนาดใหญ่คงสร้างขึ้นเพื่อเป็นพุทธปฏิมาฉลองพระองค์พระพุทธรูปเจ้าตามพระสรีระจริงเมื่อครั้งยังดำรงพระชนม์ชีพ และหมายรวมการสร้างพุทธปฏิมาขนาดใหญ่ในอิริยาบถอื่นๆด้วย ไม่จำเพาะแต่พระอัฐารสที่เป็นพุทธปฏิมาอิริยาบถยืนเท่านั้น ด้วยการปรากฏหลักฐานที่กล่าวถึง “...ฉลองพระพุทธรูปสำริดที่ทรงหล่อเท้าองค์พระพุทธรูปพระผู้เป็นเจ้าของ...” (กรมศิลปากร, 2500: 58)

จารึกวัดป่ามะม่วง ที่มีการตีความว่าพุทธปฏิมาที่ระบุในจารึกคือพระศรีศากยมุนีที่เป็นพุทธปฏิมาปางมารวิชัย ตามพระราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว 2521: 65-66) ด้วยกรอบความคิดดังกล่าวทำให้เชื่อได้ว่าพุทธปฏิมาขนาดใหญ่ที่สร้างขึ้นไม่ว่าจะอิริยาบถใดก็ตามที่มีแรงบันดาลใจการสร้างเพื่อให้เป็นพุทธปฏิมาฉลองพระองค์พระพุทธรูปเจ้า ตามขนาดพระสรีระที่ปรากฏในคัมภีร์

คติพุทธปฏิมาไสยาสน์แรกเริ่ม และการปรับเปลี่ยนระยะแรกในดินแดนไทย

พุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ปรากฏหลักฐานในดินแดนไทยมาแต่ครั้งวัฒนธรรมศาสนาสมัยทวารวดี แต่คงยังไม่ปรากฏการสร้างที่ใหญ่โตอย่างแท้จริง แต่อย่างน้อยในหลักฐานทางศิลปกรรมพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดค่อนข้างใหญ่ในสมัยทวารวดี พบบริบทประกอบอย่างชัดเจนว่าเป็นปางปรินิพพาน ตัวอย่างเช่น พุทธปฏิมาไสยาสน์นูนต่ำสลักที่ถ้ำผาโถ (ภาพที่ 1) บริเวณเขาขง จังหวัดราชบุรี ที่มีต้นรังประดับไว้เหนือประภามณฑลตาม คัมภีร์มหาปรินิพพานสูตร (สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกชิโนรส ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์: 444-445) สืบต่อมาสมัยอาณาจักรสุโขทัยไม่พบหลักฐานการสร้างพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ที่ชัดเจน คงพบเพียงพุทธปฏิมาไสยาสน์ที่ปรากฏอยู่ในกลุ่มพระสี่อิริยาบถ (ภาพที่ 2) ที่เป็นพุทธปฏิมาขนาดใหญ่คืออิริยาบถ นั่ง นอน ยืน เดิน หันพระปฤษฎางค์ชนกันทั้งสี่ด้านมีลักษณะแกนรับน้ำหนักก่ออิฐถือปูนที่เป็นอาคารรูปแบบหนึ่ง

ภาพที่ 1 พุทธปฏิมาไสยาสน์นูนต่ำสลักที่ถ้ำผาโถ บริเวณเขาขง จังหวัดราชบุรี

ที่มา oknation the free encyclopedia, accessed June 29, 2015, available from
<http://www.oknation.net/blog/voranai/2013/06/27/entry-2>

ภาพที่ 2 พุทธปฏิมาไสยาสน์ ในกลุ่มพระสี่อิริยาบถ วัดพระสี่อิริยาบถ จังหวัดกำแพงเพชร

การตีความคติการสร้างพระสี่อิริยาบถคงมาจากคติในพระอรรถกถาแห่งกลีสสูตร ซึ่งกล่าวถึงกิจวัตรของพุทธองค์ในเวลา 24 ชั่วโมง ทรงแบ่งภารกิจที่ทรงปฏิบัติตามช่วงเวลาเป็น 5 ช่วงเวลา คือ

“...พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงลุกแต่เช้า ทรงทำกรรมพระวรกายมีบ้านพระโอรุเป็นต้น เพื่ออนุเคราะห์ภิกษุผู้
อุปัฏฐาก และเพื่อสำราญพระวรกาย แล้วทรงให้เวลาว่างไป ณ เสนาสนะ ที่สังคจนถึงเวลาเสด็จภิกขาจาร ถึง
เวลาเสด็จภิกขาจารก็ทรงนั่งสงบคาดประคองแล้วทรงห่มจีวร ทรงถือบาตร บางคราวเสด็จพระองค์เดียว
บางคราวแวดล้อมไปด้วยภิกษุสงฆ์ เสด็จเข้าไปยังคามหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต...พระเจ้าข้ารับบาตรของพระผู้มี
พระภาคเจ้าแล้วให้ปูลาดอาสนะ ต้อนรับด้วยบิณฑบาตโดยเคารพ พระผู้มีพระภาคเจ้าเสวยพระกระยาหาร
เสร็จแล้วทรงตรวจดูสันดานของมนุษย์เหล่านั้นแล้วทรงแสดงธรรม...พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จเข้าพระคันธกุฎีนี้
เป็นกิจในปุเรกตเป็นอันดับแรก...ลำดับนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำกิจในปุเรกตอย่างนี้แล้วประทับนั่งในที่
บำรุงที่พระคันธกุฎีทรงให้ทาพระบาทแล้วประทับยืนบนตั่งรองพระบาท...พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จเข้าพระคันธ
กุฎี ถ้าพระองค์มีพระพุทธรูปประสงค์ ทรงมีพระสติสัมปชัญญะ สำเร็จสัทโสภาสนครุหนึ่งโดยพระปรักค์เบื้องขวา
...” (พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่ม 1 ภาค 2, 2525: 249)

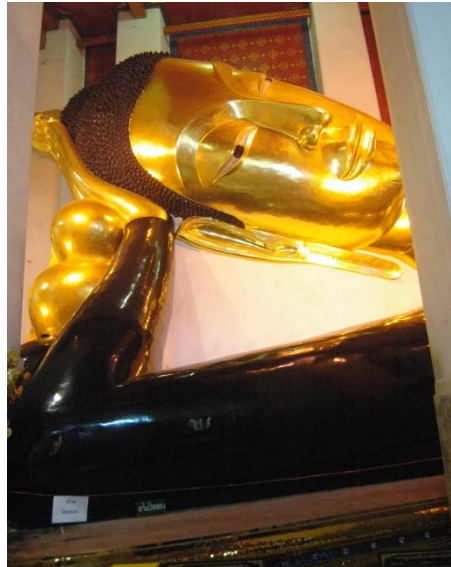
“พระอรธกถาแห่งกสิสุตฺร” เป็นการบรรยายพุทธกิจของพระพุทธองค์ในรอบ 1 วัน และยังมีกร
กล่าวถึงการพักผ่อนของพระพุทธเจ้า ในอิริยาบถต่างๆ คือ การนั่งในตอนเช้า การยืนในตอนหลังเพล การนอนใน
ตอนบ่ายกับตอนรุ่งแจ้ง และการเดินในเวลาหลังเที่ยงคืน โดยมีกรกล่าวถึงในหนังสือมูลศาสนา ซึ่งแต่งโดย พระ
พุทธพุกาม และพระพุทธานุภาพ พระภิกษุชาวล้านนาเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 21 โดยกล่าวว่า “....ใน
กาลครั้งหนึ่ง พระพุทธองค์ซึ่งอาศัยในเมืองพาราณสีเป็นที่โคจรคาม ทรงสำราญอิริยาบถทั้งสี่ ในป่าอิสิปตนะกับ
ด้วยอารยสงฆ์...” ความหมายของข้อความดังกล่าวคือ พระพุทธเจ้าทรงพักผ่อนด้วยอิริยาบถทั้ง 4 คือ นั่ง นอน
ยืน เดิน ในอารามซึ่งตั้งอยู่ในป่าอิสิปตนะ (พระพุทธพุกามและพระพุทธานุภาพ, 2519: 113)

การสร้างพระสี่อิริยาบถเป็นกลุ่มพุทธปฏิมาขนาดใหญ่ อาจต้องการให้เห็นชัดเจนว่าเมื่อพระพุทธองค์
ทรงมีพระชนม์ชีพอยู่จะมีขนาดพระสรีระเท่าใด และทรงดำเนินพระชนม์ชีพในแต่ละวันปฏิบัติกิจสิ่งใดบ้าง เพื่อ
สะท้อนให้เห็นถึงการทรงพระชนม์ชีพอยู่อย่างแท้จริง แสดงความศรัทธาผ่านสัญลักษณ์พุทธปฏิมาขนาดใหญ่ ถ้า
ตีความตามคติพระอรธกถาแห่งกสิสุตฺร จะเห็นได้ว่าพุทธปฏิมาไสยาสน์เป็นส่วนหนึ่งในพระสี่อิริยาบถล้อม
หมายถึงพระพุทธองค์ทรงสี่ไสยาสน์เพื่อการพักผ่อนคลายพระอิริยาบถในแต่ละวัน ซึ่งมีได้แสดงถึงปางปรินิพพาน
ตามความหมายดั้งเดิมของพุทธปฏิมาไสยาสน์

ถึงแม้ว่าทั้งในสมัยทวารวดี และสมัยสุโขทัย ยังมีได้มีการสร้างพุทธปฏิมาไสยาสน์ที่มีขนาดใหญ่อย่าง
แท้จริง แต่ส่วนนี้ย่อมเป็นหลักฐานที่แสดงถึงความเปลี่ยนแปลงคติพุทธปฏิมาไสยาสน์วัฒนธรรมทวารวดี ที่มีแรง
บันดาลใจมาจากมหาปรินิพพานสูตร มาเป็นการผ่อนคลายพระอิริยาบถจากพระอรธกถาแห่งกสิสุตฺร ที่เป็นคติ
ชั้นอรธกถาในวัฒนธรรมสุโขทัย ตลอดจนถึงคติการสร้างพุทธปฏิมาฉลองพระองค์พระพุทธเจ้า แสดงให้เห็นว่า
การสร้างพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ในลำดับต่อมา ต้องมีการตีความว่าได้รับแรงบันดาลใจการสร้างมาจากคติ
ทางพุทธศาสนาเรื่องใด

สมัยอยุธยาตอนปลายเป็นช่วงเวลาที่มีความนิยมการสร้างพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่อย่างแท้จริง
ด้วยมีวัฒนธรรมการสร้างพระนอน หรือพระพุทธไสยาสน์ขนาดใหญ่อย่างแพร่หลาย ตัวอย่างเช่น พระนอนจักร
สีห์ จังหวัดสิงห์บุรี (ภาพที่ 3) พระพุทธไสยาสน์วัดขุนอินทประมูล จังหวัดอ่างทอง (ภาพที่ 4) และพระพุทธ
ไสยาสน์วัดป่าโมก จังหวัดอ่างทอง (ภาพที่ 5) เป็นการแสดงให้เห็นถึงศรัทธาการสร้าง และการบูชาพระนอน ซึ่ง
น่าจะหมายถึง พุทธปฏิมาปางนิพพาน (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 600)

การสร้างพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ยังมีการสร้างสืบเนื่องจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ยกตัวอย่าง
เช่น พระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามกรุงเทพฯ (ภาพที่ 6)

ภาพที่ 3 พระนอนจักรสีห์ วัดพระนอนจักรศรี จังหวัดสิงห์บุรี

ภาพที่ 4 พระพุทธไสยาสน์ วัดขุนอินทประมูล จังหวัดอ่างทอง

ภาพที่ 5 พระพุทธไสยาสน์วัดป่าโมก จังหวัดอ่างทอง

ภาพที่ 6 พระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามกรุงเทพฯ

แนวความคิดเรื่องขนาดพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)
สมัยรัตนโกสินทร์ช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ถึงช่วงรัชสมัยแผ่นดิน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ได้ปรากฏการสร้างพุทธปฏิมาขนาดใหญ่หลายองค์ ที่สร้าง

โดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) โดยได้สร้างพระพุทธรูปไสยาสน์ขนาดใหญ่ วัดสระต้อ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 7) มีข้อสังเกตว่าแรงบันดาลใจประการหนึ่งของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) ในการสร้างพุทธปฏิมาขนาดใหญ่ให้สอดคล้องกับชื่อโตของท่าน อาจมีเหตุมาจากคราวสร้างวัดกัลยาณมิตร ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้าง “พระโต” พระราชทานช่วยเจ้าพระยาภิรมย์ภักดี ดินทร เชื่อกันว่าเพราะมีพระราชประสงค์เพื่อให้เหมาะสมกับที่เจ้าพระยาภิรมย์ภักดีมีนามว่า “โต” (พระปริยัติธาดา และธัชชัย ยอดพิชัย, 2553: 121) ด้วยช่วงระยะเวลาดังกล่าวอยู่ร่วมสมัยกับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) และยังปรากฏหลักฐานในงานจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถ วันอินทรวihar ฉากที่ 6 ที่มีการตีความว่าเป็นฉากที่แสดงประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) ช่วงที่ดำรงตำแหน่งพระเทพกวี ได้ไปร่วมในงานฉลองวัดกัลยาณมิตร (มหาอำมาตย์ตรี พระยาทิพโกษา (สอน โลหะนัน), 2525: 49) ถ้าข้อสันนิษฐานดังกล่าวเป็นจริง แสดงว่าแนวความคิดการสร้างพุทธรูปไสยาสน์ขนาดใหญ่ย่อมมิได้ดำรงความหมายของพุทธปฏิมาปางนิพพานเพียงอย่างเดียว แต่ได้สอดแทรกแนวความคิดเรื่องขนาดการสร้างแฝงมาในลักษณะปัจเจกบุคคล โดยมีการสร้างให้มีขนาดใหญ่สอดคล้องกับชื่อผู้สร้าง

ภาพที่ 7 พระพุทธรูปไสยาสน์ขนาดใหญ่ วัดสระต้อ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

คติการสร้างพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ปางโปรดอสุรินทราหู

การสร้างพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่หลังปี พ.ศ.2500 เป็นต้นมาได้ได้ปรากฏคติความเชื่ออย่างใหม่ในการสร้างพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ ว่าเป็นปางโปรดอสุรินทราหู ปรากฏการสร้างพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่สืบเนื่องจากแนวความคิดดังกล่าว คือ พุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ วัดพระธาตุสุโทนมงคลคีรี จังหวัดแพร่ (ภาพที่ 8) และพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ วัดสะพานเสือก จังหวัดจันทบุรี (ภาพที่ 9)

ภาพที่ 8 พุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ วัดพระธาตุสุโทนมงคลคีรี จังหวัดแพร่

ภาพที่ 9 พุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ วัดสะพานเหล็ก จังหวัดจันทบุรี

ปางโปรดอสูรินทราหูไม่ปรากฏอยู่ในตำราพระพุทธรูปปางต่างๆตามมติ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส (เสาวณิต วิจารณ์, 2550) แต่อย่างไรก็ดี ด้วยตำราดังกล่าวได้มีการรวบรวมปางพระพุทธรูปตามมติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ที่ทรงคัดเลือกพุทธอิริยาบถต่างๆ จากเรื่องราวในพุทธประวัติรวมทั้งสิ้น 40 ปางซึ่งถือเป็นต้นแบบของปางพระพุทธรูปในสมัยรัตนโกสินทร์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2518: 181) ตลอดจนตำราปางพระพุทธรูปฉบับอื่นๆก็ไม่ปรากฏด้วยเช่นกัน

ปางโปรดอสูรินทราหูปรากฏอยู่ในหนังสือตำนานพระพุทธรูปปางต่างๆที่เขียนขึ้นในราวปีพ.ศ. 2505 โดยพระธรรมโกศาจารย์ อุนจาร์เถระ เป็นการเรียบเรียงจากตำราพระพุทธรูปปางต่างๆตามมติ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส โดยได้ค้นคว้าเพิ่มเติมจาก ตำนานพุทธเจดีย์สยาม ของสมเด็จพระเจ้าบรม

วงศ์เชอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ หนังสือเรื่องพระพุทธรูปปางต่างๆ และหนังสือปฐมสมโพธิ ฉบับภาษาบาลี (พระธรรมโกศาจารย์ อนุจารีเถระ, 2505: 15-16)

ที่มาของปางโปรดอสุรินทราหูมีคำอธิบายที่เชื่อมโยงคล้ายกับนิทานทางพุทธศาสนาระบุว่า ครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าประทับที่ พระเชตะวันวิหาร ในเมืองสาวัตถี อสุรินทราหูมีความปรารถนาที่จะเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ แต่กลับมีทิฐิที่ว่าพระพุทธองค์ทรงมีพระวรกายเล็กกว่าตนมาก ถ้าเข้าเฝ้าต้องก้มลงมอง ทั้งตนยังมีเศวตฉัตรให้ใคร จึงระงับความปรารถนาไว้เพียงแค่นั้น แต่ด้วยเห็นทวยเทพ และพรหมไปเข้าเฝ้าเป็นจำนวนมากจึงระงับความปรารถนาไว้ไม่ได้จึงได้เข้าเฝ้าพระพุทธองค์ที่ประทับ แต่พระพุทธองค์ทรงทราบความในใจของอสุรินทราหูดี เมื่ออสุรินทราหูมาเข้าเฝ้า พระพุทธองค์ทรงพระไสยาสน์บนแท่นประทับเนรมิตพระวรกายให้ใหญ่กว่าอสุรินทราหูหลายเท่า โดยปรากฏให้เห็นเฉพาะอสุรินทราหูเท่านั้น เมื่ออสุรินทราหูเข้าเฝ้าได้เกิดความอัศจรรย์ใจมาก และพระพุทธองค์ได้พาอสุรินทราหูไปยังพรหมโลก ที่พรหมทั้งหลายล้วนมีร่างกายที่ใหญ่โตกว่าอสุรินทราหูทั้งสิ้น เมื่ออสุรินทราหูเห็นดังนั้นก็แล้วจึงลดทิฐิลง และมีจิตใจเลื่อมใสในพุทธศาสนา (พระธรรมโกศาจารย์ อนุจารีเถระ, 2505: 238-232)

ส่วนเรื่องของอสุรินทราหูในพระไตรปิฎก ปรากฏอยู่ในจันทิมสูตรและสุริยสูตรเล่าถึงเหตุการณ์ตอน อสุรินทราหูอมพระอาทิตย์ และพระจันทร์ และถูกขับให้คายออกมาด้วยคาถาของพระพุทธเจ้า (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2530: 85-87) ซึ่งมีได้ตรงกับเรื่องโปรดอสุรินทราหูในเบื้องต้น โดยไม่กล่าวถึงเหตุการณ์ที่ พระพุทธเจ้าเนรมิตพระวรกายให้ใหญ่โตแต่อย่างใด นอกจากนั้นการกล่าวถึงอสุรินทราหูอยู่ในปัญญาตติสูตรว่า “...บรรดาสัตว์ที่มีอติภาพ (ใหญ่) อสุรินทราหูเป็นเลิศ...” (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2530: 21-22) เป็นการกล่าวถึงอสุรินทราหูว่ามีร่างกายที่ใหญ่ที่สุด

นอกจากนั้นยังได้มีการอธิบายลักษณะของปางโปรดอสุรินทราหูว่า อยู่ในอิริยาบถนอนตะแคงขวา พระบาทซ้ายทับพระบาทขวาเสมอกัน พระหัตถ์ซ้ายทอดไปตามพระวรกาย พระกัจฉะ(รักแร้) ทับบนพระเขนย อุ้งพระหัตถ์ขวาประครองพระเศียรให้ตั้งขึ้น และได้อธิบายเพิ่มเติมว่า พระพุทธไสยาสน์ขนาดใหญ่มักสร้างด้วยลักษณะเช่นนี้ พร้อมทั้งยกตัวอย่างพระพุทธรูปไสยาสน์ ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามกรุงเทพฯ (พระธรรมโกศาจารย์ อนุจารีเถระ, 2505: 52)

จากการเก็บข้อมูลพระพุทธรูปปฏิมาไสยาสน์ วัดพระธาตุสุโทนมงคลคีรี จังหวัดแพร่ และจากการสัมภาษณ์พระครูบามนตรี ธมมเมธี (บุญมี) เจ้าอาวาสวัดพระธาตุสุโทนมงคลคีรี ท่านกล่าวว่าได้รับแรงบันดาลใจการสร้างมาจากปางโปรดอสุรินทราหู ได้อธิบายด้วยยังคงเบิกพระเนตรอยู่ พระหัตถ์เบื้องขวามีได้อยู่ในตำแหน่ง ใบพระกรรณ โดยเลยไปทางด้านหลังพระกรรณเพื่อให้พระหัตถ์รับบริเวณพระเศียรด้านหลัง หมายถึงการโอบอุ้ม ปัญญาความรู้จึงไม่เหมือนกับพระพุทธรูปปฏิมาไสยาสน์ทั่วไป (พระครูบามนตรี ธมมเมธี (บุญมี) ,11 สิงหาคม พ.ศ. 2557) ซึ่งสอดคล้องกับคำอธิบายปางโปรดอสุรินทราหูส่วนหนึ่ง แต่ก็มีได้แสดงผลที่ต่างกับพุทธรูปปฏิมาไสยาสน์องค์อื่นๆแต่อย่างไร คงเป็นเรื่องของการจัดองค์ประกอบทางเชิงช่างมากกว่า

จากการตรวจสอบข้อมูลทางเอกสารมีความเป็นไปได้ว่าปางปราบอสุรินทราหู น่าจะเป็นปาง พระพุทธรูปที่คิดขึ้นใหม่โดยพระธรรมโกศาจารย์ อนุจารีเถระ โดยอาจใช้เหตุผลในเรื่องขนาดของอสุรินทราหูที่ใหญ่โตเป็นเลิศแล้ว พระพุทธเจ้ายังทรงสามารถเนรมิตพระวรกายในอิริยาบถไสยาสน์ให้ใหญ่โตกว่าอสุรินทราหูได้เป็นการแสดงความเป็นเลิศของพระองค์เหนืออสุรินทราหู แม้กระนั้นแล้วก็ไม่ว่าจะทราบได้ว่าพระธรรมโกศา

จารย์ อนุจารีเถระ ใช้แรงบันดาลใจจากเรื่องราวใตมาผูกเรื่องเป็นปางโปรดอสุรินทราหู อีกประการหนึ่งพระธรรมโกศาจารย์ อนุจารีเถระ ได้อธิบายไว้ว่า การสร้างปางพระพุทธรูปไม่มีการผูกขาด ด้วยสร้างตามความพอใจเลื่อมใส อนาคตอาจมีการสร้างปางพระพุทธรูปแบบอื่นๆอีก จึงไม่อาจยุติได้ว่าพระพุทธรูปควรมีกี่ปาง (พระธรรมโกศาจารย์ อนุจารีเถระ, 2505: 11)

ปางโปรดอสุรินทราหูคงคิดค้นขึ้นมาคงเป็นการตอบโจทยว่าทำไมต้องสร้างพุทธรูปปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ด้วยอาจเป็นเพราะพุทธรูปปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่มีการสร้างขึ้นอย่างแพร่หลาย จึงต้องการหาคำตอบในการสร้างว่าทำไมต้องใหญ่ จึงมีแนวความคิดเรื่องปางโปรดอสุรินทราหูมารับในเรื่องขนาด แต่แนวคิดของปางอสุรินทราหูเป็นแนวความคิดในชั้นหลังจึงไม่สามารถนำไปอธิบายในเรื่องการสร้างพุทธรูปปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ที่สร้างขึ้นก่อนหน้าที่จะเกิดแนวความคิดเรื่องนี้ได้ และต้องอาศัยคำอธิบายเป็นสำคัญว่าได้รับแรงบันดาลใจในการสร้างมาจากปางโปรดอสุรินทราหู เพราะถ้าดูเพียงรูปแบบศิลปกรรมจะไม่พบข้อแตกต่างจากพุทธรูปปฏิมาไสยาสน์ทั่วไปดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

สรุป

คติการสร้างพุทธรูปปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ในดินแดนไทยแรกเริ่มนั้น ย่อมประกอบด้วยคติการสร้างอยู่สองส่วน ส่วนแรกคือ การแสดงปางที่ส่วนใหญ่แล้วหมายถึง พุทธประวัติตอนปรินิพพาน และอิริยาบถไสยาสน์ที่แสดงถึงการสำราญอิริยาบถของพระพุทธรองค์ในระบอวัฏจักร (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, พฤษภาคม-มิถุนายน 2546: 106-114) ส่วนที่สองคือคติการสร้างพุทธรูปปฏิมาฉลองพระองค์พระพุทธรเจ้า กล่าวโดยรวมคือการสร้างพุทธรูปปฏิมาไสยาสน์ฉลองพระองค์พระพุทธรเจ้าที่แสดงความหมายตามปาง หรืออิริยาบถ ตามความหมายใด ความหมายหนึ่ง แต่การที่จะสามารถวิเคราะห์ได้อย่างแน่ชัดจำต้องอาศัยบริบทประกอบ ตลอดจนถึงพื้นที่การสร้าง ด้วยพุทธรูปปฏิมาไสยาสน์ปางปรินิพพาน ศิลปะทวารวดีมักทำการสร้างในถ้ำ บนเพิงผา เพื่อให้สอดคล้องกับมหาปรินิพพานสูตรที่พระพุทธรองค์ทรงปรินิพพานในป่า (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, พฤษภาคม-มิถุนายน 2546: 112) ส่วนพุทธรูปปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ที่สร้างในกลุ่ม พระสีอิริยาบถ ศิลปะสุโขทัย น่าจะสื่อความหมายว่าพุทธรองค์ทรงสำราญอิริยาบถไสยาสน์ ขนาดที่ทรงดำรงพระชนม์ชีพอยู่ ตามคติพระอรรคถาแห่งกลีสสูตร ซึ่งถือเป็นการปรับเปลี่ยนแนวความคิดที่สำคัญ ที่มาจากคติชั้นอรรคถาจากลังกาวงค์

แต่อย่างไรก็ตามพุทธรูปปฏิมาไสยาสน์ ที่มีการสร้างในวิหาร อย่างพุทธรูปปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ สมัยอยุธยาตอนปลาย ถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นการสร้างพุทธรูปปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ปางปรินิพพาน ในส่วนนี้ต้องตรวจสอบจากทิศเบื้องพระเศียร ที่มีสร้างให้พระเศียรไปทางทิศใต้ตามมหาปรินิพพานสูตร (สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5 ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์: 444) แต่บางกรณีเช่น พระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ได้หันพระเศียรไปทางทิศตะวันตก ซึ่งการอาจหมายถึงปางปรินิพพาน ด้วยทิศตะวันตกเป็นทิศแห่งความตายตามคติดั้งเดิม (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, พฤษภาคม-มิถุนายน 2546: 112)

พุทธรูปปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่โดยส่วนมากแล้วคงหมายถึงปางปรินิพพานเป็นหลัก นับตั้งแต่ช่วงปลายสมัยอยุธยาถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ โดยเป็นการแสดงถึงพุทธรูปปฏิมาไสยาสน์ฉลองพระองค์พระพุทธรเจ้า ที่แสดงพระสรีระเท่าพระองค์จริงในปางปรินิพพาน ครั้นสืบมาถึงพุทธรูปปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ที่สร้างโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) ถือได้ว่ามีคติการสร้างที่แฝงแนวความคิดที่สร้างใหญ่โตสมดังชื่อผู้สร้าง อันยัง

สัมพันธ์กับคติดั้งเดิมคือพุทธปฏิมาไสยาสน์ฉลองพระองค์พระพุทธรูปเจ้าปางปรีนิพพาน และเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อในเรื่องของรูปแบบศิลปกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ มาเป็นงานช่างแบบพื้นบ้านที่เริ่มไม่มีเค้าของรูปแบบงานศิลปกรรมที่ชัดเจน

การสร้างพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ที่ร่วมสมัยในปัจจุบัน ได้มีคติการสร้างที่ปรับเปลี่ยนไปจากเดิมอย่างเด่นชัดด้วยการนำคติปางโปรดอสุรินทราหูเป็นแรงบันดาลใจการสร้างพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ ส่วนหนึ่งคงเกิดจากเรื่องราวของปางโปรดอสุรินทราหู ที่กล่าวถึงการเนรมิตพระวรกายของพุทธองค์ให้มีขนาดใหญ่ในอิริยาบถไสยาสน์ จึงเป็นการตอบโจทยที่สำคัญในการสร้างพุทธปฏิมาไสยาสน์ให้มีขนาดใหญ่ ซึ่งไม่มีความเกี่ยวข้องกับพุทธปฏิมาไสยาสน์ฉลองพระองค์พระพุทธรูปเจ้าปางปรีนิพพานแต่อย่างใด อนึ่งการใช้คติปางโปรดอสุรินทราหูเป็นแรงบันดาลใจในการสร้างพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ ย่อมไม่ผิดแต่ประการใด ด้วยถือว่าเป็นการศรัทธาการสร้างอย่างหนึ่ง ที่ผู้สร้างได้ตั้งปณิธานไว้ แต่การนำเอาคติดังกล่าวซึ่งเป็นคติในชั้นหลังนำมาอ้างถึงพุทธปฏิมาไสยาสน์ขนาดใหญ่ในอดีตย่อมถือว่าเป็นการผิดเพี้ยน ดังเช่นการอ้างว่าพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนฯ เป็นปางโปรดอสุรินทราหู (พระธรรมโกศาจารย์ อนุจารีเถระ, 2505: 52) เพราะพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนฯ ได้ถูกสร้างมาก่อนการคิดค้นคติดังกล่าว

สุดท้ายแล้วถึงแม้ว่าพุทธปฏิมาไสยาสน์ปางโปรดอสุรินทราหู จะมีคำอธิบายว่าแตกต่างจากพุทธปฏิมาไสยาสน์องค์อื่นอย่างไร แต่ในความจริงก็ไม่สามารถแยกพุทธลักษณะได้ จำต้องอาศัยคำอธิบายเป็นสำคัญว่าได้รับแรงบันดาลใจในการสร้างมาจากปางโปรดอสุรินทราหู เพราะถ้าดูเพียงรูปแบบศิลปกรรม ก็จะไม่พบข้อแตกต่างจากพุทธปฏิมาไสยาสน์ทั่วไปดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. (2530). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์

พุทธศักราช 2530 พระบาลีสถิตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรคสังยุต เล่มที่ 15. กรุงเทพฯ:

โรงพิมพ์การศาสนา.

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. (2530). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา ในพระบรมราชูปถัมภ์

พุทธศักราช 2530 พระบาลีสถิตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต เล่มที่ 21. กรุงเทพฯ:

โรงพิมพ์การศาสนา.

กรมศิลปากร.(2500).ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกสุโขทัย,“จารึกวัดป่ามะม่วง”.กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยเชชม.

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงสิน ภักดีนเรศรชูล 27 สิงหาคม พ.ศ. 2500.

บุญยกร วชิระเอียรชัย. (2555). “อภินิหาร” คติความเชื่อ และการสร้างสรรค์งานพุทธปฏิมา,”หน้าจั่ว 7.

กันยายน 2554-สิงหาคม 2555.

ตำราฐานภาพ,สมเด็จพระยา. (2518). ตำรานานพุทธเจดีย์. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์องค์การค้ำของ

คุรุสภา.

ปรมาณูชิตชิโนรส,สมเด็จพระกรมพระ.(ไม่ระบุปีที่พิมพ์). พระปฐมสมโพธิกถา. กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์เลี้ยงเชิงจงเจริญ.

พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ เล่มที่ 9 ภาคที่ 2. (2525). กรุงเทพฯ:

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระครูบามนตรี ธรรมเมธี (บุญมี) เจ้าอาวาสวัดพระธาตุสุโทนมงคลคีรี. ข้อมูลการสัมภาษณ์. 11 สิงหาคม พ.ศ.2557.

พระธรรมโกศาจารย์ อนุจาโรเถระ. (2505). **ตำนานพระพุทธรูปปางต่างๆ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยองศ์, 2505.

พระปริยัติธาดา และธัชชัย ยอดพิชัย. (2553). “ศิลปกรรมงานช่างวัดกัลยาณมิตร,” **วัดกัลยาณมิตรวรมหาวิหาร เขตธนบุรี กรุงเทพมหานคร**. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

พระพุทธรูปงามและพระพุทธรูปงาม. (2519). **ตำนานมูลศาสนา**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. (2546). “ของชิ้นเอกในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระพุทธรูปปางปรีนิพพาน กับ พระพุทธรูปปางไสยาสน์,” **ศิลปากร** 46,3. พฤษภาคม-มิถุนายน 2546.

พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่ม 1 ภาค 2. (2525). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

มฤตถวิลาลินี อรรถกถาพุทธวงศ์ (บาลี-ไทย) ภาค 1 ฉบับภูมิพลโลกิขุ. (2525). กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2521). **เที่ยวเมืองพระร่วง**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยเชชม.

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระสุทธิธรรมคุณมนตรี ป.จ., ป.ช., จ.ม.

18 มีนาคม พ.ศ.2521.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2547). **ศิลปะทวารวดี วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 3.

กรุงเทพมหานคร: ด้านสุทธาการพิมพ์.

_____. (2556). **พระพุทธรูปในประเทศไทย : รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย**.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน.

เสาวณิต วิงวอน (บรรณาธิการ). (2550). **ตำราพระพุทธรูปปางต่างๆตามมติ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า**

กรมพระปรมาภิไธยชิโนรส. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

สอน โลหะนัน, มหาอำมาตย์ตรี พระยา. (2525). **ประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) จากบันทึกของ**

มหาอำมาตย์ตรี พระยาทิพโกษา (สอน โลหะนัน). กรุงเทพมหานคร: หจก.สินประสิทธิ์การพิมพ์.